

Höras men inte synas: Kyrkosångsförbundet och damstämmorna under 1900-talets första hälft

HANNA ENEFALK

”Kvinnan, kvinnan, kvinnan, förr var hon blott ett poem – jag vill ge er kvinnan som ett modernt problem!” När Zarah Leander slog igenom med ”Vill ni se en stjärna” var året 1929 och Sveriges Kyrkosångsförbund hade funnits i fyra år. I hela Skandinavien hade kvinnor fått rösträtt och allt fler av dem började förvärvsarbete. En ny kvinna, kortklippt, solbränd, sportig och ibland rökande, gjorde sitt inbrott i det allmänna medvetandet. Samtidigt var den gamla världen inte särskilt avlägsen. Bara tre år före kyrkosångsförbundets instiftande hade den sista företrädaren för den kyrkliga kastratsången, Alessandro Moreschi i Sixtinska kapellets kör, gått ur tiden. Den blandade körsången inom Svenska kyrkan fick med andra ord fast form under en period när allt tycktes möjligt att förändra – efter att tre imperier brutit samman under första världskriget, under en pågående informationsteknologisk revolution, mellan Moreschi och Leander. Statskyrkan och det kyrkliga musiklivet blev plötsligt aktörer i en demokrati.¹

I den här artikeln försöker jag spåra vilken position den blandade kyrkokören och framför allt Sveriges Kyrkosångsförbund intog i förhållande till kvinnorna och det musik- och socialhistoriska sammanhanget under första halvan av 1900-talet. Jag undersöker också varför den blandade kören med kvinnor i diskantstämmorna över huvud taget slog igenom inom Svenska kyrkan. Hur värderade kyrkosångsförbundet den blandade kören jämfört med körer bestående av gossar och/eller män?

¹ Om Svenska kyrkan och samhällsförändringarna under 1900-talets första hälft, se vidare Sjösvärd Birger 2022, s. 14–19 och 155–157.

Studiens viktigaste men inte enda primärkälla är förbundets organ *Kyrkosångsförbundet*. Manliga skribenter formade en överväldigande majoritet i tidskriften, vilket innebär att det främst är de uppfattningar som förbundets tongivande män gav uttryck för som undersöks. Kronologiskt lägger jag tyngdpunkten dels på det tidiga 1900-tal då förbundet grundades, dels på åren före och under andra världskriget, då kvinnofrågan fick ny aktualitet både på grund av förändringarna inom den mönsterbildande tyska kyrkomusiken och som följd av den mansbrist som inkallelserna orsakade.

Föremålet för undersökningen är alltså kyrkokörerna, inte församlingssången (där ju kvinnornas deltagande aldrig varit ifrågasatt). Mitt perspektiv är vidare historikernas, och jag studerar därför kyrkan i betydelsen "organisationen Svenska kyrkan" snarare än kyrkan som andlig gemenskap. Av samma orsak ligger den teologiska debatten om körsångens liturgiska innebörd till största delen utanför studiens ramar.²

Ett samfund i förändring

Vid tidpunkten för kyrkosångsförbundets grundande höll synen på lekfolkets, och inte minst kvinnornas, plats inom Svenska kyrkan på att förändras. Redan under 1800-talet hade syföreningar och andra välgörenhetsinitiativ gjort det möjligt för kvinnor att spela en aktivare roll i församlingarna.³ Den kristna tron i Europa hade över lag fått en ganska mild, kvinnlig framtoning, uttryckt i bilder, sånger och prosatexter, men också genom en växande övervikt av kvinnliga gudstjänstbesökare. Vissa forskare har med anledning av detta talat om en feminisering av kristendomen under 1800-talet.⁴

Det tidiga 1900-talets entusiasm för barnen, ungdomen och det goda hemmet ökade kvinnors möjligheter att agera inom Svenska kyrkan. De nya församlingshemmen finansierades och inreddes till

² För en analys av tidens liturgiska frågor, se t.ex. Bexell 1987; för vidare belysning av kyrkomusik, liturgi och teologi, se t.ex. Törnqvist Andersson 1970; Böckerman-Peitsalo 2005 och *Kyrkomusik. Ett tema med variationer* = Svenskt Gudstjänstliv 87.

³ Wejryd 2005; Jarlert 2001, s. 194.

⁴ Welter 1974; Brown 2009.

stora delar av syföreningar. Kvinnornas hantverk syntes även i kyrkorummens nya textilier. Missionsverksamheten och diakonin öppnade dörrar för kvinnligt deltagande, med poster som sjuksköterska, diakonissa och församlingssyster.⁵ Än mer omvälvande var kanske att de första generationerna av kvinnliga akademiker trädde fram i den offentliga debatten om kyrka och religion: bland andra Lydia Wahlström, doktor i historia; Emilia Fogelklou, pedagog och tillika Sveriges första kvinnliga teologie kandidat; Hilma Borelius, docent i litteraturhistoria; Ester Lutteman, teolog och opinionsbildare; samt missionären Ingeborg Wikander och hennes vän, teologen och psalmförfattaren Siri Dahlquist (som liksom Lutteman i praktiken predikade trots att kvinnor inte fick prästvigas).⁶ Nämnas bör också kyrkomusikern Elfrida Andrée och den organistutbildade författaren och missionären Ida Granqvist.⁷

Kvinnornas engagemang möttes inte med odelad glädje. Inom diakoni, mission och lekmannaverksamhet kunde Svenska kyrkans ledning acceptera kvinnor, men inte som förkunnare och definitivt inte som utdelare av sakramenten. När de stora statliga reformerna för kvinnors rösträtt, myndighet och behörighet att anställas i statlig tjänst satte press på organisationen, lade majoriteten av biskoparna i bromsen. Den nämnd som biskopsmöter tillsatte för att utreda kvinnors deltagande i det kyrkliga arbetet ställde sig distinkt negativ till kvinnliga präster.⁸ Ur ett genusperspektiv har historiker som Anna Prestjan visat att den upplevda feminiseringen av kristendomen mötte en reaktion i form av försök till återmaskulinisering.⁹ Svenska

⁵ Brohed 2005, s. 58–62, 67–68.

⁶ Hammar 2005; Nordenstam 2018; Stenström 2018; Gregersen 2018; *Siri Dahlquist* 2012.

⁷ Öhrström 1999; Sarja 2008.

⁸ Brohed 2005, s. 119. Broheds beskrivning av statens aktiva roll har kritiserats av tros- och livsåskådningsvetaren Maria Södling, som menar att Brohed, genom att betona inflytandet från en aktör utanför kyrkan, ansluter till det narrativ som formats av kvinnoprästmotståndare som t.ex. Bo Giertz (se Södling 2008, jfr även Lundstedt 2008). Brohed menar emellertid att han som kyrkohistoriker inte kan bortse från det faktum att staten drev på medan majoriteten av kyrkans ledande män kämpade mot kvinnliga präster. Att han därmed skulle ifrågasätta kvinnliga prästers legitimitet förnekar han bestämt (Brohed 2009, s. 271–272). Jag ansluter här till Broheds uppfattning.

⁹ Prestjan 2011; se även *Kristen manlighet* 2008 m.fl. publikationer från forsk-

kyrkan skulle, med J.A. Eklunds ord, vara "fädernas kyrka", där folket stod enat i "manlig och kristen tro".¹⁰

Kyrkosångsförbundet instiftades alltså under en tid då kvinnliga framsteg och manlig reaktion bröts mot varandra, såväl inom Svenska kyrkan som i samhället i övrigt. Inom kyrkomusiken tillkom en ytterligare förändringsprocess i och med det musikhistoriska sammanhanget. Mer specifikt handlade det om att två musikaliska traditioner sakta led mot sitt slut i 1920-talets Sverige: den kyrkomusikaliska traditionen av manlig körsång med rötter som sträckte sig ned till Europas medeltid; och den i Skandinavien omåttligt populära världsliga manskörsången.

Varför blandad kyrkokör?

Inom den europeiska konst- och kyrkomusiken har frågan om hur, var och när kvinnors röster får höras varit omtvistad. Spörsmålet var i högsta grad konkret. Diskantstämmor behövs i många musikstycken, men hur de skulle besättas var en återkommande huvudvärk bland de klasser som gjorde anspråk på att vara respektabla. Under 1800-talets första hälft skärptes de moraliska krav som riktades mot kvinnor till den grad att det blev mycket svårt att som kvinna över huvud taget agera i offentligheten utan att förlora sitt goda rykte.¹¹ Utvecklingen påverkade även musiklivet. Att sjunga på mer eller mindre privata tillställningar eller för välgörenhet gick utmärkt, men professionella sångerskor som sjöng mot betalning på allmänna scener betraktades som just "offentliga kvinnor" och hade svårt att freds sig mot krav på sexuella tjänster.¹²

Inom kyrkan fanns dessutom teologiska synpunkter angående lämpligheten av att låta kvinnor höras. I Andra Moseboken sjunger visserligen Mirjam Herrens lov åtföljd av alla Israels kvinnor, men Paulus "Kvinnan tige i församlingen" togs ofta som intäkt på att

ningsprojektet "Kristen manlighet – en modernitetens paradox" (forskningsledare Yvonne Maria Werner).

¹⁰ 1937 års psalmbok, psalm 169. Se även Tjeder 2008.

¹¹ Se Caine och Sluga 2003, särskilt s. 58–59, 90, 98–100.

¹² Tägil 2013, s. 39–40.

trots detta utesluta kvinnostämmor ur kyrkomusiken. År 1903 slog påven Pius X fast att kyrkosångare har ett liturgiskt ämbete, och att kvinnor, såsom oförmögna att utöva sådant ämbete, inte fick sjunga i kyrkokörer. Vid behov av sopraner och altar skulle dessa stämmor besättas med gossar.¹³ Den lösningen var väl etablerad i många delar av Europa och fungerade ganska bra, särskilt innan 1900-talets förbättrade näringsstandard fick målbrottsåldern att sjunka. På vissa håll förekom även manliga falsettister; i till exempel brittisk körtradition kombinerade med gosstämmor för att få en fullödig, fyrstämmig kör.

Ville man ha gossröstens höjd och klarhet men en vuxen individs mognad och lungvolym, och av olika skäl inte ville rekrytera kvinnor, var kastrater det enda alternativet. De kastratsångare som briljerade på Europas operascener under 1600- och 1700-talen enrollerades även i kyrkomusiken. Ännu år 1817 imponerades den svenske skalden P.D.A. Atterbom av kastratsångarna i Dresdens hovkapell:

När man abstraherar det vidriga, som ligger i reminiscensen av *könförhållandet*, så givs det verkligen *in rerum natura* ingen mera passande organ för *andlig* musik, än Kastraters sång [...K]astraters röst, som på ett underbart sätt i ett försmälter det högsta förtrollande av den manliga och den kvinnliga röstens ömsesidiga skönhet, [har] en rent, liksom Änglarnes, överjordisk, neutral och eterisk karaktär[.]¹⁴

Enstaka kastrater besökte Sverige – den siste var möjligen italienaren Sebastiani, som framträdde i Stockholm 1806 – men rösttypen blev aldrig vanlig här.¹⁵ 1800-talets sakrala körmusik, i den mån den alls framfördes, sjöngs istället av skolgossar (ibland kompletterade med äldre kamrater i bas- och tenorstämmor) och därtill av bildningsborgerskapets halvoffentliga musikaliska sällskap, ”musiksociete-

¹³ *Motu proprio Tra le sollecitudini* 1903, V:13.

¹⁴ Atterbom 2002 [1817], s. 114. Den kyrkliga kastratsången (som vid det laget endast representerades av en handfull sångare i Sixtinska kapellets kör) avskaffades helt i och med Pius X:s ovan nämnda påbud från 1903.

¹⁵ Åhlén 2019 [1978].

ter” och oratoriesällskap, som samlade både manliga och kvinnliga sångare.¹⁶

Den stora körsångsrörelsen under svenskt 1800-tal var emellertid en kör helt utan diskantstämmor: manskören. Med upprinnelse i universitetens studentkörer spred den sig under seklets lopp över hela landet. En stor profan manskörsrepertoar växte fram, med slag-sida åt det patriotiska och erotiska.¹⁷ I vilken utsträckning manskörerna utbreddes sig även på det kyrkliga området är oklart.¹⁸ Oscar I, själv far till två entusiastiska manskörsångare, föreskrev år 1845 att alla elever vid folkskollärarseminarierna skulle undervisas i fyrstämmig kyrkosång.¹⁹ Eftersom seminarierna vid denna tid endast tog in manliga elever bör förordningen ha gynnat den kyrkliga manskörsången; bland annat publicerades år 1848 koralboken och mässan satta för fyrstämmig manskör.²⁰

Av den sparsamma forskningen kring de svenska kyrkokörernas tidiga historia att döma förekom enstaka kyrkokörer, både blandade och manskörer, redan under 1800-talets första hälft; men det var först fram mot sekelskiftet 1900 som bildandet av kyrkokörer tog verklig fart, och då framför allt i blandad form.²¹ Frågan är varför körerna dök upp just vid denna tidpunkt – och varför det var den relativt nya blandade kören som slog igenom och inte manskören, som alltså totalt dominerade det sekulära körlivet vid denna tid.

I *Musiken i Sverige* för Lennart Reimers ett mycket kortfattat resonemang, där skolans sekularisering anges som enda orsak till att kyrkorna måste hitta alternativa sångensembler: ”När skolelevernas plikt att medverka med sång i gudstjänsterna mot slutet av 1800-talet

¹⁶ Håkanson 2022, s. 77–80, 52.

¹⁷ De svenska manskörernas ”stamrepertoar” återfinns i *Studentsången* 1883.

¹⁸ Lennart Reimers menar att kyrkokörerna ”under tiden från 1840-talet till början av vårt sekel i ganska stor utsträckning bestått av små manskörer”, Reimers 1994, s. 84. Ragnar Håkanson, som publicerat den i skrivande stund mest initierade och heltäckande översikten på området, hävdar tvärtom att ”[m]ycket få manskörer bildades inom kyrkans musikverksamhet trots den långa traditionen av gossar och män som allt sedan medeltiden utgjort kyrkokör.”, Håkanson 2022, s. 94.

¹⁹ *Svensk Författnings-Samling* 1845, No. 34, s. 3. Lundblad (beräknad publicering 2025).

²⁰ Cronhamn 1848.

²¹ Larsson 2013, s. 79; Håkanson 2022, s. 186 och 190–193.

kom i upplösning började Svenska kyrkan att etablera egna körer.”²² I vissa fall har nog detta samband betydelse: en av de äldsta fortfarande aktiva blandade kyrkokörerna, den av J.A. Josephson instiftade domkyrkokören i Uppsala från 1867, tillkom delvis för att ersätta de alltmer frånvarande läroverkseleverna.²³ Men det förklarar inte alla de blandade körer som bildades på landsbygden, där läroverkens motvilliga gossopraner och målbrottspojkar hur som helst knapast framträtt särskilt ofta. Formuleringen i *Musiken i Sverige* ger dessutom intrycket att Svenska kyrkan centralt, eller åtminstone som organisation, styrde etableringen av körer. Det rimmar illa med de många lokala (och inte sällan rena lekmanna-)initiativ som låg bakom grundandet av kyrkokörer.²⁴

I kyrkosångsförbundets egen historieskrivning har ofta Kyrkosångens Vänner från 1889 setts som en viktig förelöpare.²⁵ Det äger nog sin riktighet att KSV var av stor betydelse för kyrkosången i allmänhet, men föreningens ursprungliga syfte var inte att befordra just den blandade körsången.²⁶ Även om man relativt snart kom att förespråka även denna – med teologiska och liturgiska argument formulerade av ordföranden från 1892 och framåt, biskop Uddo Ullman – antyder kronologin att KSV inte gick i bräsch för blandad kör, utan snarare anslöt sig till en pågående utveckling.²⁷ Bland frikyrkorna var framför allt baptisterna mycket tidigt ute med stämsång, både som församlingssång och körsång. Blandade körer bildades redan på 1850-talet och baptisten och förläggaren Per Palmquist producerade tryckta noter för andlig kör med start år 1860.²⁸

Ännu längre anor hade de ovan nämnda musikaliska sällskapen

²² Reimers 1994, s. 89.

²³ Håkanson 2022, s. 160.

²⁴ Lekmannanärvaron syns bla.a. i notiserna om körer, körledare och körjubiléer i *Kyrkosångsförbundet*. Se t.ex. ”Nybildade kyrkokörer”, *Kyrkosångsförbundet* 1928, s. 22; ”Från våra kyrkokörer”, *Kyrkosångsförbundet* 1929, s. 71; ”En sångarhyllning”, *Kyrkosångsförbundet* 1930, s. 14.

²⁵ Forssman 1946; Larsson 2013, s. 78.

²⁶ KSV bildades som manskörsförening för präster; först år 1898 släpptes kvinnor och lekfolk in, Håkanson 2022, s. 242, 244.

²⁷ Om Ullman, se Bexell 1987.

²⁸ Fahlgren 2013, s. 31–36; Håkanson 2022, s. 118–119. Om frikyrkornas sång, se vidare Selander 1980; Selander 1996; Bernskiöld 1986.

med urban och borgerlig profil. Med förebilder i Tysklands andliga konserter samlade de blandade körer för välgörenhetskonsalter, musikaliska salonger och soaréer. Repertoaren omfattade verk som Haydns *Skapelsen*, Händels *Messias* och Mozarts *Requiem*. När kyrkokörer bildades i städerna kring sekelskiftet 1900 kan många av sångarna ha kommit från de då tynande musikaliska sällskapen.²⁹

Den blandade kyrkokören fick dessutom draghjälp av en av 1800-talets tongivande kulturpersonligheter: Gunnar Wennerberg (ecklesiastikminister 1870–1875 och 1888–1891). Som tonsättare hade Wennerberg varit av avsevärd betydelse för konsolideringen av den patriotiska manskörsrepertoaren. Duetterna ”Gluntarne” hade gjort honom än mer populär. Under sitt äktenskap med Hedda Cronstedt kom han allt mer att omfatta hennes engagemang för den nyevangeliska väckelsen, och hans oratorium *Jesu födelse* och de häftesvis utgivna *Davids psalmer* blev från och med 1860-talet en viktig del av den svenska andliga körrepertoaren.³⁰

Vid nära 80 års ålder fick Wennerberg även ordförandeposten i den kommitté som skulle utforma musikbilagan till 1894 års kyrkohandbok. Handboken i fråga innebar att 1800-talets nedbantade liturgi fick mer kött på benen; bland annat fick körsången en anvisad plats i gudstjänsten. Wennerberg och övriga kommitterade tog den musikaliska möjligheten ad notam och lade fram en mässmusik som, med Harald Göranssons ord, ”i rikedom tävlade med medeltidens [...] Med märklig framsynthet hade man också berett stort utrymme för körmedverkan, trots att kyrkosångsrörelsen ännu låg i sin linda”.³¹ Wennerberg själv hade satt ett antal av texterna – några för manskör, men betydligt fler för blandad kör.³² Med *Musiken till Svenska Mässan* lades en grund för 1900-talets gudstjänstmusik.³³

Det låg alltså många faktorer bakom den blandade kyrkokörens ganska plötsliga genomslag kring år 1900: förebilder fanns både inom och utom landet (de senare behandlas i nästa avsnitt), städer-

²⁹ Håkanson 2022, s. 52, 77–80, 298.

³⁰ Moberg 1932, s. 492–492; Svenson 1986, s. 200–203; Håkanson 2022, s. 267.

³¹ Göransson 1994, s. 109.

³² *Musiken till Svenska Mässan* 1897; se även Håkanson s. 168–171.

³³ Moberg 1932, s. 492; Svenson 1986, s. 200–203; Håkanson 2022, s. 267.

nas kyrkosång kunde i allt mindre utsträckning anförtros åt skolpojkar, och Svenska kyrkan inbjöd till kördeltagande i gudstjänsten i och med 1894 års kyrkohandbok och 1897 års mässmusik. Men framför allt måste den blandade körens genomslag tillskrivas kvinnornas egen latenta vilja att stämma upp. 1800-talet hade präglats av ökande utbildningsmöjligheter för kvinnor, och musikundervisningen hade en given plats i snart sagt alla utbildningsformer för flickor.³⁴ Vid sekelskiftet 1900 fanns en stor och sannolikt underutnyttjad musikalisk kompetens bland svenska kvinnor.

Kyrkosångsförbundets notiser om nybildade och jubilerande körer indikerar emellertid att den under 1890-talet påbörjade köretableringen tog ny fart under 1920-talet. Sammanträffandet i tid antyder att den blandade körens genomslag har att göra med tidens genomgripande förändringar av kvinnors livsvillkor. Mellan 1900 och 1920 sjönk det genomsnittliga antalet barn per kvinna i Sverige från fyra till tre. Vid 1930-talets början var siffran nere på två.³⁵ Detta frigjorde naturligtvis kvinnlig tid på en massiv skala. Tar man i beaktande att medellivslängden samtidigt steg med nära tio år tillkommer ytterligare kvinnoår.³⁶ För kvinnor som arbetade utanför hemmen bör även införandet av åtta timmars arbetsdag 1919 ha givit mer tid över till fritidsintressen.

Uppenbarligen fanns det också tenorer och basar som fann att damsällskapet och den sakrala repertoaren trumfade de stundom ganska alkoholdoftande manskörerna – även om de senare nog kunde konkurrera om herrstämmorna i vissa fall. I en polemisk skrift för de blandade hembygdskörernas rätt till statsunderstöd sammanfattade den stridbare kantorn Natanael Fransén kvinnornas och männens beredvillighet att sjunga som följer:

Kvinnornas sångintresse synes i själva verket vara större än männens och procenten av sjungande är bland dem avgjort högre. De komma regelbundet till övningarna och lära sig sam-

³⁴ Se Kyle 1972; Florin och Johansson 1993; Schånberg 2004; Rahikainen 2018 m.fl.

³⁵ *Befolkningsutvecklingen under 250 år 1999*, s. 70.

³⁶ *Befolkningsutvecklingen under 250 år 1999*, s. 117–118.

vettsgrannt sina stämmor [...] Vida svårare är det att rekrytera mansstämmorna. Egendomligt nog har det visat sig allra svårast på sådana platser där manskörer funnits eller finnas.³⁷

Den blandade kyrkokörens genomslag byggde alltså i grund och botten på kvinnors vilja och konkreta möjligheter att sjunga. Och till skillnad från Pius X accepterade Svenska kyrkans ledare dem. Församlingssången var redan i princip gemensam för män och kvinnor; körsångerskorna krävde ingen ekonomisk ersättning och anslöt därmed till ett accepterat kvinnligt välgörenhetssjungande; de konkurrerade inte om löne-medel med manliga yrkesmusiker; och slutligen sjöng körerna från orgelläktaren. De syntes alltså inte, och stod på behörigt avstånd från officianten vid altaret. Under sådana förutsättningar verkar ingen ha haft några invändningar, inte ens i en tid av kyrklig remaskulinisering.

Såsom musikbilaga
medföljer detta nummer en motett för tre-
stämmig barn- eller kvinnokör, *Daniel Olson*:
I ditt ljus (Psalt. 36: 8—10).

Viby kyrkokör (dir. fru Ruth Sors,
organist N. Sors), musikgudstjänst 21 sept.:
1. Sv. ps. 8. — 2. *Wennerberg*: Lovad vare
Herren, *Merikanto*: Säg, minnes du psalmen.
Bortniansky: Israels herde, *Peterson-Berger*:
Himlars rymd (kyrkokören). — 3. *Martini-
Kreysler*: Andantino (violin, Nils Andersson).
— 4. *Herman Palm*: Jag sökte så länge (kan-
tor och fru Sors). — 5. *Carl Fricletz*: Saliga
äro de som höra Guds ord (Greta Ericsson,
Ruth Sors och Martin Nilsson). — 6. Kort
tal av komminister Gösta Svensson. — 7.
Sv. ps. 16. — 8. *Max Reger*: Marias vagg-
sång (Ruth Sors, sång och Nils An-
dersson, violin). — 9. *Otto Olsson*: Jag
lyfter mina ögon upp till bergen, *A. Flitsch*:
Förlän oss Herre Gud, *Wennerberg*: Loven,
loven Herren (kyrkokören). — 10. Aftonbön.
— 11. Sv. ps. 600: 6—7. — 12. *D. Buxtehude*:
Preludium och Fuga, fissa-moll (kantor Sors).

K Ö R N O T I S E R

Hrr Körledare

uppmannas att sända oss program från
konserter, musikgudstjänster e. d. Gi-
vetvis är red. särskilt tacksam, om
programmen sändas i manuskript i
överensstämmelse med den uppställ-
ning, som blivit vedertagen i våra Kör-
notiser. Därigenom sparas mycken tid.

Ill. 1. *Kyrkosångsförbundet* utgick långt fram i tiden ifrån att förbundets körer leddes av män – ”herrar körledare”. Som framgår av notisen bredvid förekom i praktiken även kvinnliga dirigenter. (*Kyrkokörsförbundet* 1941, s. 86.)

³⁷ Fransén 1920, s. 19.

Det tyska inflytandet

1800-talets svenska musikliv var imponerande med tanke på hur liten och glest utspridd befolkningen var, men jämfört med Europas stora kulturländer var Sverige en lilleputt.³⁸ Den mångdubbelt större tyska musikscenen var under hela 1800-talet motorn för musikens utveckling även i Sverige. För kyrkomusikens del var den tyska dominansen särskilt markerad i och med att det södra grannlandet var den evangeliska musikens hemland allt sedan Luthers dagar. För åtskilliga av den svenska kyrkomusikens ledande män var tysk kultur inte bara föremål för uppskattning och intresse utan närmast tillbedjan. Prästen Fredrik Martin Allard, en av kyrkosångsförbundets grundare och dess ordförande 1927–1937, var en av de mer devota. I en serie artiklar i *Tidskrift för Kyrkomusik och Svenskt Gudsstjänstlivs* första årgång 1926 förespråkade han varmt en svensk kyrkomusik efter tyskt mönster. Efter en detaljerad beskrivning av den kyrkomusikaliska utvecklingen i Tyskland fram till reformationsjubileet 1917 gav han en glödande skildring av vad kyrkosångsrenässansen och det tyska kyrkosångsförbundet *Evangelische Kirchengesangsverein für Deutschland* betytt för moralen under kriget:

Märk väl: varje soldat bär i sin rensel en militärsångbok — ”en källa av outtömlig kraft till tro och tröst!” Tack vare renässansrörelsen och vad den fört med sig av från gångna tider återupplivad helig sång, står nu den evangeliska kyrkan rustad med sångens blanka vapen till hjälp och styrka. De kärnfulla sångerna, som, själva födda i krigstider, såsom av Luther, Paul Gerhardt, Heermann m. fl., få visa, vad de duga till i den bistra tid, som nu kommer. Allt vekt, sentimentalt i sångväg är som trä, hö och strå, som hastigt förtäres av krigets lågor. Det manhaftiga, karlavulna ensamt tilltalar och består.³⁹

³⁸ För en orientering kring internationella körsammanhang, se publikationer från nätverket ”Choir in Focus”; t.ex. *Choir in Focus* 2011 och *Choral Singing* 2014; samt forskningsöversikten Floyd och Sharp 2019.

³⁹ Allard 1926, s. 136.

Samtidigt som kyrkosångsförbundets tillkomst innebar att den blandade körsången och därmed kvinnliga korister fick en stark företrädare på nationell nivå, tycks Allard ha velat enrollera kyrkosången i den återmaskulinisering av kyrkan som skisserades tidigare i denna artikel. I denna kyrkomusikaliska maskulinisering var tyska förebilder centrala.

Återuppbyggnaden av den tyska kyrkomusiken under mellankrigstiden följdes noggrant av *Kyrkosångsförbundets* skribenter. Efter hand skönjs också ett allt större intresse för den ”nya sakhgheten” i tysk kyrkosång och i den så kallade orgelrörelsen.

I äldre svensk forskning har denna *neue Sachlichkeit* huvudsakligen analyserats ur rent musikalisk synpunkt. Tonsättare och kyrkomusiker som Hugo Distler – som stod i tåt kontakt med *Kyrkosångsförbundets* redaktör Ingvar Sahlin och även publicerade sig i tidskriften – vände sig mot romantikens förment överlastade och falskt sentimentala stil. Istället ville man återupprätta den äldre musiken från reformationen fram till och med Bach. I 1930-talets Tyskland gick denna musikaliska strävan hand i hand med en teologi som på motsvarande sätt ville ”rena” den evangeliska tron från senare tidars pålagringar.⁴⁰

I den kyrkostrid som uppstod i och med nazistregimens krav på likriktning av den tyska evangeliska kyrkan tog de flesta av den nya sakhghetens företrädare ställning mot den uttalat nazistiska grupperingen *Deutsche Christen*, inte minst av musikestetiska skäl. Efter andra världskriget etablerade ledande personer inom nysakhgheten ett narrativ där den evangeliska kyrkomusiken, tillsammans med *Deutsche Christen:s* motpart Bekännelsekyrkan, stått upp mot nationalsocialismen.⁴¹ I senare forskning har dock framkommit med beklämmande tydlighet att orgelrörelsen och den nya sakhgheten inom kyrkosången allierade sig med nazismen. Den nya kyrkomusiken stöddes ekonomiskt av den nazistiska regimen, dess företrädare fick fortsätta sina karriärer i det tredje rikets hägn, och personkontakterna mellan ledarna för kyrkomusiken och den nazistiska musikadministrationen var många och betydelse-

⁴⁰ Se t.ex. relevanta artiklar i standardverket *Sohlmans musiklexikon*.

⁴¹ Lundblad, 2022, s. 241–242.

fulla. Strävandet efter renhet i musiken och ett enat kristet folk i den evangeliska kyrkan var fullt kompatibelt med idén om ett rasrent folk.⁴²

Kyrkosångsförbundets redaktör Ingvar Sahlin gav uttryck för sin uppskattning för den nya tyska kyrkosången redan i en rapport från det tyska kyrkosångsförbundets 50-årsjubileum 1933. "Medeltida trappgavlar och dagens hakkorsfanor bildade en effektfull symbolisk inramning [...] Hela mötet gav ett mycket livligt intryck av en målmedveten, kampglad rörelse som verkligen besinnat sig på sin uppgift."⁴³

Detta betyder inte att Sahlin var nazist. Som så många verkar han ha sett på Hitlers Tyskland med en blandning av "fruktan, fascination och frändskap", för att citera titeln på ett forskningsprojekt som behandlat det svenska musiklivets förhållande till nazismen.⁴⁴ Det tredje riket, skrev Sahlin i slutet av 1934, "arbetar med en målmedvetenhet och hänsynslöshet, som stämmer till både beundran och beklämning, på att organisera alla områden av folkets liv."⁴⁵

Det senare uttalandet gjordes i anslutning till den lista med "grundsatser" för den tyska evangeliska ungdomsverksamhetens sång- och musikarbete, som *Kyrkosångsförbundet* publicerade i svensk översättning. Dokumentet i fråga var i Sahlins ögon "berömvärt fritt från politiska bihänsyn". "Punkt 7 är oss väl svårförståelig", funderade han, "men får förklaras som ett uttryck för de frommas känsla av Guds mäktiga handlande i de senaste årens händelser."⁴⁶ För en sentida historiker är punkten i fråga inte särskilt svårbegriplig, utan uttrycker med all tydlighet den nazifierade protestantismens princip:

Den andliga visan får icke skiljas från den världsliga. De äro uttrycksformer av en och samma hållning hos människan. Visan om tyska riket, om tyska folkets uppvaknande och dess anordningar står i inre sammanhang med reformationens visa.⁴⁷

⁴² Fischer 1989, särsk. s. 233–234; Kater 1997, s. 161–173; Bayreuther 2010, särsk. s. 34. Se även Dümling 1995 och Lundblad 2022.

⁴³ *Kyrkosångsförbundet* 1933, s. 108.

⁴⁴ *Fruktan, fascination och frändskap* 2006.

⁴⁵ *Kyrkosångsförbundet* 1934, s. 140.

⁴⁶ *Kyrkosångsförbundet* 1934, s. 141.

⁴⁷ *Kyrkosångsförbundet* 1934, s. 139.

Sahlin tolkade allt till det bästa och önskade all framgång till ”detta storartade program”, som ”i musiken ej vill se blott konst, utan ett viktigt *medel* till fostran, gemenskap, karaktärsdanning.”⁴⁸ ”[I] vår sönderindividualiserade tid behöva vi den andliga näring, som möter oss i 15–1600-talens viljebetonade, objektiva, kärnfriska tonkonst”.⁴⁹

Hur såg då förhållandet ut mellan den nya sångrörelsen i Tyskland och den svenska kyrkomusikens syn på kvinnoröster? Även om frågor om stämbesättning utgör en mycket liten del av *Kyrkosångsförbundets* innehåll kan ett par tendenser urskiljas. Den första är tidsskriftens, eller åtminstone dess redaktörs, fullständiga kapitulation inför den tyske Hitlerjugendledaren Fritz Jödes allsångspedagogik.⁵⁰ Jöde råkade år 1935 i tillfällig onåd hos nazistpartiet och etablerade då en nära kontakt med skandinaviska sångledare; en kontakt som upprätthölls även efter att Jöde återupptagit sitt arbete för Hitlerjugend 1940.⁵¹ Jödes allsång, där både kvinnor och män sjöng med som delar av ett friskt, enat folk, är emellertid ämne för en egen studie och måste läggas åt sidan här.⁵² Den andra tendensen, som inte är lika tydlig men högst relevant för den här uppsatsens syfte, är att gossopranen och -alten lyftes fram. De klara pojkrösterna sågs som idealiska för den nya körmusiken och återupplivandet av en ren evangelisk kyrkosång. I *Kyrkosångsförbundets* septembernummer 1934 läser vi:

⁴⁸ *Kyrkosångsförbundet* 1934, s. 141, 140.

⁴⁹ *Kyrkosångsförbundet* 1934, s. 141.

⁵⁰ Jöde hälsas i januarinumret 1935 med orden: ”Tidningen ’Kyrkosångsförbundet’ ber att få hälsa Eder, Herr Professor, hjärtligt välkommen till vårt land [...] Vi önska liksom Ni, att musiken på nytt skall bli en folkets egendom, en andlig kraftkälla [...] Vi tro, att musiken måste vara en viljans anspänning. Vi mena, att musiken på nytt måste gå ut till folket. För detta mål arbetar även vår kyrkosångsrörelse framgångsrikt, och nya initiativ, ofta med mönster från Edert arbete, upptagas ständigt.” *Kyrkosångsförbundet* 1935, s. 5. I aprilnumret trycktes ännu en hyllande artikel, *Kyrkosångsförbundet* 1935, s. 62.

⁵¹ Orsaken till Jödes avpollettering 1935 var att nazisternas gamla garde misstänkte honom för att vara en kappvändare, och därför inte såg genom fingrarna när det visade sig att han gjort sexuella närmanden mot ett större antal kvinnliga elever (varav flera minderåriga), Kater 1997, s. 149–150. Ang. Jöde, den tyska *Singbewegung* och musiken inom Hitlerjugend, se även Stoverock 2013 och Busse Berger 2020.

⁵² Se istället Geisler 2012.

När man några gånger hört Bachkantater sjungas av goda gosskörer (Thomas- eller Kreuz-kören), så känner man, vilken förlust det är, att vi inte kunna utföra dem på detta sätt. Kvinnorösten har många företrädare; särskilt är det givetvis oerhört mycket lättare att inlära en kantat med damer än med småpojkar. Men ur rent kyrkomusikalisk synpunkt är gossröstens kyska klarhet omistlig. Stämföringen kan aldrig komma till sådan klarhet i en blandad kör; särskilt tycks kvinno-altrösten sakna möjlighet att göra sig gällande på djupet, medan goss-alten hörs utan svårighet.⁵³

Även en av barnkörens pionjärer i Sverige, ledaren för Kumla barnkör Rolf Forssman, menade år 1937 att den rena gosskören ”ur vissa synpunkter vore eftersträfvansvärd”. En barnkör bestående av lika delar flickor och pojkar var dock ”av större värde än en av enbart flickor sammansatt kör”.⁵⁴

De tyskspråkiga elitgosskörerna, varav de ovan nämnda Thomaner- och Kreuzkörerna var två, var kända i Sverige åtminstone sedan Berliner Domchors besök 1917; en händelse som gav mecenaten Sally von Bahr impulsen att finansiera bildandet av Uppsala domkyrkas egen gosskör. Gosskörsång var alltså inget nytt, och hade under Nathan Söderbloms tid som ärkebiskop (1914–1931) en tillskyndare på högsta ort.⁵⁵ I *Kyrkosångsförbundets* spalter diskuteras gossrösterna emellertid inte förrän kring år 1930.

Tidskriftens utlandsbevakning inriktades nästan helt på Tyskland, men i det första numret efter krigsutbrottet bereddes plötsligt plats åt en utförlig rapport från England – något som knappt förekommit under alla de år tidskriften funnits. Pennan fördes av Henry Weman, domkyrkoorganist i Uppsala. Han slog ett slag för den engelska körkulturen, ”väl den högst utvecklade som något land äger”.⁵⁶ Weman instämde i hyllningarna till gossopranerna, men imponerades också av de brittiska kontratenorerna:

⁵³ *Kyrkosångsförbundet* 1934, s. 111.

⁵⁴ *Kyrkosångsförbundet* 1937, s. 14.

⁵⁵ Lundblad (beräknad publicering 2025); Jonson 2014; Dillmar 2020.

⁵⁶ *Kyrkosångsförbundet* 1939, s. 71.

[gossarnas röster] är helt och hållet befriade från att ligga på djupet men har så mycket större möjlighet att utveckla en charmfull höjd. "Altstämman" klingar möjl. för våra öron något egendomlig. De herrar som svara för denna slags sång ha givetvis en oerhört påfrestande uppgift. De utbilda en speciell teknik i falsettsång, som är ganska oefterhärmlig och fordrar stor träning för att sammansmälta med de övriga stämmorna. Men vilken sammansmältning! Det är en tonrenhet utan like[.]⁵⁷

1930-talets höga värdering av gossrösten för osökt tankarna till Atterboms åsikt om kastratrösten: en "kysk" röst som på grund av sin könlöshet var idealisk för sakral musik. I den nya saklighetens strävan efter vad man kallade "objektivitet" var det sannolikt den könlösa kvaliteten som på motsvarande sätt fick gossrösten att framstå som särskilt lämplig. En gissning är att kvinnorösten för ett manligt öra lät alltför sensuell, och därför associerades med romantikens förkastliga "klangskönhet".

I den nya saklighetens anda vore, antyder *Kyrkosångsförbundets* skribenter, den bästa lösningen att besätta alla diskantstämmor med gossar. Man beklagade som synes att detta av praktiska skäl inte var möjligt – flickor och damer fick alltså ställa upp i brist på bättre.

Beredskapstid och efterkrigstid

Tendensen att vilja ersätta den könsblandade kören med blandade goss/manskörer fick emellertid ett abrupt slut i och med beredskapstidens inkallelser. Nu var det inte tal om att ersätta damer med gossar – det handlade om att ersätta män med kvinnor och barn. Under rubriken "Bildandet av barnkör – en beredskapshandling" återkom barnkörledaren Rolf Forssman med följande omvärldsanalys:

[K]yrkosången i våra gudstjänster måste upprätthållas, även under de svåraste omständigheter. Att förbereda möjligheterna för en i framtiden kanske påtvingad övergång till 3-stämmig

⁵⁷ *Kyrkosångsförbundet* 1939, s. 71.

blandad kör eller kanske till och med kvinnokör, det hör till beredskapen [...] Skulle dock det allra värsta inträffa – kriget – bli kanske även en stor del av de kvinnliga medlemmarna i kören upptagna på annat håll. Endast *en* möjlighet för körsångens upprätthållande står åter, åtminstone i landskyrkor: barnen.⁵⁸

Under de följande åren blev en av kyrkosångsförbundets viktigaste uppgifter att stödja och uppmuntra alternativ till den nu svåruppnådda fyrstämmiga sången. Man diskuterade olika lösningar på tenor- och basbristen, uppmuntrade tonsättare att skriva för barnkör, damkör och trestämmig blandad kör (sopran-alt-baryton), recense-
rade välvilligt nyutkommen körlitteratur för två- och trestämmiga körer, och publicerade i egen regi sättningar som kunde framföras utan fulltaliga mansstämmor.

I några av krigsårens notiser och artiklar börjar dessutom en något modifierad syn på den nya sakligheten komma i dagen. I en anmälan av Gottfrid Bergs motetter från hösten 1940 ansåg recensenten att "[d]et hela är mycket sakligt men kanske *någon* gång en smula hårt i klangen." Den evangeliska kärvheten kunde uppenbarligen gå till överdrift. David Wikanders "Det brinner en stjärna" för trestämmig dam- eller barnkör berömdes på samma sida för sin "rena stilkänsla och innerliga stämning utan sentimentalitet". Sakligheten kunde med andra ord även uttryckas av kvinno- eller flickröster – även om den följande något nedlåtande kommentaren antyder att recensenten såg dem som andrahandsalternativ: "Under den tyvärr aktuella bristen på mansröster i våra kyrkokörer är ju en sådan sång utmärkt att ha till hands."⁵⁹

I januarinumret 1941 tog dock organisten och tonsättaren Albert Runbäck i Båstad bladet från munnen. Som en av den nya saklighetens förespråkare i Sverige ansåg han att trestämmiga sättningar var väl så värdefulla som fyrstämmiga.⁶⁰ Och för övrigt, påpekade Runbäck, kunde man framföra även fyrstämmiga stycken utan full-

⁵⁸ Kyrkosångsförbundet 1940, s. 1.

⁵⁹ Kyrkosångsförbundet 1940, s. 91.

⁶⁰ Kyrkosångsförbundet 1941, s. 3. Ang. Runbäck och den trestämmiga körsatsen inom den nya sakligheten, se Lundblad (beräknad publicering 2025).

taliga herrstämmor: det är bara att låta andraaltarna ta tenorstämman, eventuellt efter att stycket transponerats upp en smula. Ta till exempel de Victorias "Hosanna":

Skulle man fråga en del körledare, varför de inte använt denna förnämliga hymn, bleve svaret kanske detta: "den ligger för högt för våra tenorer" eller mera sannolikt: "våra tenorer skulle inte vilja öva så mycket som behövs för denna sak". Dessa båda hinder bortfalla om man låter andra-alten övertaga tenorstämman.⁶¹

Runbäcks uppfattning var alltså att en blandad kör bestående av sopran, mezzosopran/alt, andraalt och bas kunde prestera väl i klass med en traditionell stämbesättning. Man blev med hans ord "nästan tacksam mot de strejkande tenorer som ofrivilligt skänkt kyrkan dessa 'nya' skönhetsvärden."⁶²

Även på barnkörsfronten upptäckte kyrkosångsförbundet så småningom att beredskapens nödlösning i själva verket hade ett egenvärde. I centralrådets återblick på år 1940 konstateras att "[p]å en del håll ha omständigheterna framtvingat bildande av barnkör – vilket är en vinst." Inte nog med det – medlemsantalet hade trots inkallelserna ökat med ungefär 300 personer.⁶³ De spridda förespråkare för barnkörsverksamhet som av och till yttrat sig i förbundets organ under mellankrigstiden fick till slut vind i seglen.⁶⁴

Efter kriget var de blandade körerna snart *back in business*. Den nya sakligheten förblev en ledstjärna för många tonsättare, men "problemet" med de alltför romantiska kvinnorösterna tycks ha lösts utan att man behövde kasta ut kvinnorna. Det klangideal som bland andra Eric Ericson skolade fram i sina körer och som fått beteckningen "den svenska körklängen" präglas ju till stor del av att damstämmorna lyckas med just den klarhet och precision i uttrycket som man tidigare trodde att enbart gossar (eller kastrater) kunde frambringe.

⁶¹ Kyrkosångsförbundet 1941, s. 3.

⁶² Kyrkosångsförbundet 1941, s. 3.

⁶³ Kyrkosångsförbundet 1941, s. 5.

⁶⁴ Ang. Svenska kyrkans barnkörer, se vidare Fagius 2013.

Den barnkörsverksamhet som etablerades under krigsåren hade troligtvis betydelse för körlivets uppblomstring och var en ständig källa till glädje i *Kyrkosångsförbundets* rapportering under efterkrigstiden. För de profana manskörerna var läget däremot ett annat. Ännu 1946 kunde mastodontverket *Körsången i Sverige* framställa manskören som den dominerande körsångsformen i Sverige, men i själva verket hade många manskörer dött sordöden under kriget och återuppstod aldrig. Troligtvis upplevdes den nationalchauvinistiska repertoaren som unken. Inom kyrkomusiken var manskörernas utförsbacke ännu brantare. När kyrkosångsförbundet, nu förenat med Kyrkosångens vänner och Laurentius Petri Sällskapet i Riksförbundet svensk kyrkomusik, fyllde 50 år, räknade man in över 64 000 medlemmar varav bara ett drygt hundratal manskörsångare.⁶⁵

Ill. 2. *Kyrkosångsförbundet* avbildade sällan kvinnor annat än på formella gruppporträtt av körer. I rapporteringen från Riksskyrkosånghögtiden i Västerås 1936 syns emellertid det här ovanligt avslappnade (och helkvinnliga) motivet. (*Kyrkosångsförbundet* 1936, s. 153.)

⁶⁵ *Svensk kyrkomusik 1925–1975*, s. 8. För en studie över körlivet i Sverige idag, se Göransson 2024.

Avslutning

För kyrkosångsförbundets ledning verkar "kvinnofrågan" ha varit en icke-fråga. Kvinnorna bara fanns där, ute i körverksamheten, och kunde uppenbarligen tas för givna. I förbundets tidskrift syns de oerhört lite om man jämför med de otaliga porträttbilder och spaltmeter text som ägnades åt män. Kvinnor var "blott ett poem", och det skulle dröja länge innan de bereddes plats i förbundets ledning. Den första kvinna som närvarade vid förbundets Centralråds årsmöte tycks ha varit Vivi Langebo, ombud för Luleå stifts södra kyrkosångsförbund, som deltog 1953. Därefter dröjde det ända till 1964, när Greta Bäckius, suppleant för Linköpings stifts kyrkosångsförbund, och Gudrun Zethelius, suppleant för Luleå stifts södra kyrkosångsförbund, infann sig.⁶⁶ Lite tillspetsat kan man hävda att kvinnor, enligt kyrkosångsförbundets uppfattning, skulle höras som körsångerskor men inte synas.

De kvinnor som sjöng i kyrkokör under 1900-talets första hälft och ibland prisades för lång och trogen tjänst eller poserade på körbilder i *Kyrkosångsförbundet*, identifierade sig knappast själva som "kvinno-sakskvinnor". De avporträtterade damerna i höghalsade blusar och sedesamt långa kjolar (eller rent av folkdräkt) har en framtoning som ligger långt från Zarah Leander. Ändå var det som hände under kyrkosångsförbundets två första decennier en revolution. Utan att *Kyrkosångsförbundets* skribenter lade märke till det, bröt de blandade kyrkokörerna manskörsångens dominans i svenskt musikliv. Samtidigt bidrog de till demokratiseringen inom Svenska kyrkan: i tidskriftens notiser från körerna ute i landet framgår att körverksamheten var en arena där kvinnor kunde göra sig hörda, inte bara i alt- och sopranstämmorna utan också som körledare, solister och styrelseledamöter. Den blandade kyrkokören innebar att kvinnornas närvaro i Svenska kyrkan befästes, återmaskuliniseringen av kristendomen fick en motvikt, och män och kvinnor fick ett sammanhang där de kunde umgås på lika villkor.

⁶⁶ Centralrådets protokoll 1953 och 1964, volym A1:1 (Förbundsstämmo- och årsmötesprotokoll), Sveriges Kyrkosångsförbunds arkiv.

Summary

Heard But Not Seen: The Swedish Association of Church Choirs and the Voices of Women, c. 1900–1950

Hanna Enefalk, associate professor, lecturer in history, Karlstad University
 hanna.enefalk@kau.se

The aim of this essay is to investigate the mixed church choir and the Swedish Associations of Church Choirs (*Svenska Kyrkosångsförbundet*, SKSF) in the social and musicological context of Sweden c. 1900–1950. Questions asked are why the mixed choir became the dominant form of choir singing in the Church of Sweden, what stance SKSF's leaders took in response to women, and how they regarded mixed choirs compared to boys' and men's choirs. The main source used is the organisation's periodical, *Kyrkosångsförbundet*.

A literature review reveals that the establishment of mixed church choirs was boosted by several factors around the turn of the 20th century. The evangelical revival movement, especially the Baptists, had long featured mixed choirs. Towards the end of the 19th century, a new interest for liturgy emerged within the Church of Sweden, and choral singing was officially sanctioned as part of the service. But above all, women as a collective were ready and able to participate. During the first decades of the 20th century, societal reforms and a simultaneous plunge in childbearing rates gave women more opportunities than ever before to play an active part as citizens.

Lutheran Germany exerted a strong influence on Swedish church music, and the tenets of *die neue Sachlichkeit* in music were embraced by many of SKSF's leading men. Several of them wrote with enthusiasm of a restored Lutheran music, purged of sentimentality and brought back to the austere purity of the Reformation era. Some offered up the opinion that the voices of girls and women lacked the "chaste" clarity needed for such a music, and that, in a perfect choir, they would all be replaced by boys. This dream was rudely shattered as scores of basses and tenors left to man the Swedish borders during WWII. The SKSF instead turned to the task of keeping choir sing-

ing in church going with the help of second altos, three-part settings and compositions for female and children's choirs.

Although SKSF's leadership and its periodical completely ignored the 'woman question' so prominent in early 20th-century secular discourse, the mixed church choir contributed to the democratisation of the Church of Sweden, and so of Swedish society as a whole. Women were heard as singers, choir leaders and members of choir boards, and the mixed choir provided a context where women and men could meet on an equal footing.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Musik- och teaterbiblioteket: Sveriges Kyrkosångsförbunds arkiv (A658), volym A1:1
Förbundsstämmo- och årsmötesprotokoll

Tryckta källor

- Allard, Fredrik Martin, 1926, "Liturgisk-kyrkomusikaliska strävanden i nutidens västerländska kristenhet. Tysklands evangeliska kristenhet". *Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv* 1, häfte 7–8, s. 105–124; häfte 9, s. 131–138; häfte 10–11, s. 153–157.
- Atterbom, Per Daniel Amadeus, 2002 [1817], *Minnen från Tyskland och Italien I*. Bengt Lewan (red.), inledning av Horace Engdahl. Stockholm: Atlantis.
- Cronhamn, Johan Peter, 1848, *Svenska choralboken och svenska messan, satta fyrstämmigt för mansröster*. Stockholm: Norstedt.
- Fransén, Natanael, 1920, *Sveriges musikkultur. Hembygdskörerna och kantorsfrågan: En principiell framställning*. Stockholm: Bergwall.
- Kyrkosångsförbundet. *Organ för Sveriges Kyrkosångsförbund*, 1924–1962.
- Motu proprio Tra le sollecitudini*, 1903. https://www.vatican.va/content/pius-x/la/motu_proprio/documents/hf_p-x_motu-proprio_19031122_sollecitudini.html [2024-05-16].
- Studentsången. Vald samling af fyrstämmiga körer och kvartetter för mansröster*, 1883. Ivar Hedenblad (red.). Stockholm: Abr. Hirsch.
- Svensk Författnings-Samling*, 1845, No. 34, "Circulaire till Consistorierne i Riket: med föreskrifter i afseende på användandet af Rikets Ständers anslag till Folk-undervisningens befrämjande". Stockholms slott den 4 augusti.

Litteratur

- Bayreuther, Rainer, 2010, "Die Situation der deutschen Kirchenmusik um 1933 zwischen Singbewegung und Musikwissenschaft". *Archiv für Musikwissenschaft* 67:1, s. 1–35.
- Befolkningsutvecklingen under 250 år. Historisk statistik för Sverige*, 1999. Demografiska rapporter 1999:2. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.
- Bernskiöld, Hans, 1986, *Sjung, av hjärtat sjung. Församlingssång och musikliv i Svenska missionsförbundet fram till 1950-talet*, diss. Göteborg: Gothia.
- Bexell, Oloph, 1987, *Liturgins teologi hos U.L. Ullman*, diss. Stockholm: Almqvist och Wiksell International.
- Brohed, Ingmar, 2005, *Sveriges kyrkohistoria 8. Religionsfrihetens och ekumenikens tid*. Stockholm: Verbum.
- Brohed, Ingmar, 2009, "Boel Hössjer Sundman, red. Äntligen stod hon i predikstolen! Historiskt vägval 1958". *Kyrkohistorisk Årsskrift* 109, s. 267–272.
- Brown, Callum G., 2009, *The Death of Christian Britain. Understanding Secularisation 1800–2000*. London: Routledge.
- Busse Berger, Anna Maria, 2020, *The Search for Medieval Music in Africa and Germany, 1891–1961*. Chicago: University of Chicago Press.
- Böckerman-Peitsalo, Anna Maria, 2005, *Objektivitet och liturgisk förankring. Strävanden att införa ny saklighet inom kyrkomusik och gudstjänstliv i Borgå stift åren 1923–1943*, diss. Åbo: Åbo akademis förlag.
- Caine, Barbara och Sluga, Glenda, 2003, *Europas historia 1780–1920. Ett genusperspektiv*. Stockholm: Natur och kultur.
- Choir in Focus* 2011, 2011. Ursula Geisler och Karin Johansson (red.). Göteborg: Ejeby.
- Choral Singing. Histories and Practices*, 2014. Ursula Geisler och Karin Johansson (red.). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Dillmar, Anders, 2020, "Uppsala domkyrkas gosskör i gudstjänst och konsert". Annika Sjöqvist Platzer (red.) *Veni, veni Emmanuel. Uppsala domkyrkas gosskör 100 år*, s. 13–120. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Dümling, Albrecht, 1995, "Die Gleichschaltung der musikalischen Organisationen im NS-Staat". Dietrich Schuberth (red.) *Kirchenmusik im Nationalsozialismus*, s. 9–22. Kassel: Merseburger.
- Fagius, Gunnel, 2013, "Barnkören i Svenska kyrkans församlingar". *Med skilda tungors ljud. Körsång och gudstjänstspråk = Svenskt Gudstjänstliv* 88, s. 99–124.
- Fahlgren, Sune, 2013, "Från blandad kör till lovsångsteam. Historiska och teologiska perspektiv på frikyrkliga sänggrupper". *Med skilda tungors ljud. Körsång och gudstjänstspråk = Svenskt Gudstjänstliv* 88, s. 23–76.
- Fischer, Jörg, 1989, "Evangelische Kirchenmusik im Dritten Reich. 'Musikalische Erneuerung' und ästhetische Modalität des Faschismus". *Archiv für Musikwissenschaft* 46:3, s. 185–234.
- Florin, Christina och Johansson, Ulla, 1993, "Där de härliga lagrarna gro..." *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*. Stockholm: Tiden.
- Floyd, J.M. och Sharp, A.T., 2019, *Choral Music. A Research and Information Guide*. 3 uppl. New York: Routledge.
- Forssman, Rolf, 1946, "Sveriges Kyrkosångsförbund". *Körsången i Sverige*, 1, *Götaland*, s. 113–121. Uppsala: Nyblom.
- Frukant, fascination och frändskap. Det svenska musiklivet och nazismen*, 2006. Greger Andersson och Ursula Geisler (red.). Malmö: Sekel.

- Geisler, Ursula, 2012, "Die kulturelle Konstruktion von Gesangsgemeinschaften. Fritz Jöde in Schweden". Detlef Altenburg och Rainer Bayreuther (red.) *Musik und kulturelle Identität. Bericht über den XIII. Internationalen Kongress der Gesellschaft für Musikforschung 3. Freie Referate und Forschungsberichte*, s. 641–646. Kassel: Bärenreiter-Verlag.
- Gregersen, Malin, 2018, "Sigrid Klara Ingeborg Wikander". *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, www.skbl.se [2024-02-14].
- Göransson, Harald, 1994, "Koral och mässa". Leif Jonsson och Hans Åstrand (red.) *Musiken i Sverige 4. Konstmusik, folkmusik, populärmusik 1920–1990*, s. 107–128. Stockholm: Fischer.
- Göransson, Per, 2024 [opublicerat avhandlingsmanus], "Sveriges korgeografier. En studie av körnas geografier i Sverige". Karlstads universitet: Institutionen för Geografi, Medier och Kommunikation.
- Hammar, Inger, 2005, "Kvinnor kräver tillträde till det teologiska samtalet. Lydia Wahlström och Emilia Fogelklou". Ingmar Brohed, *Sveriges kyrkohistoria 8. Religionsfrihetens och ekumenikens tid*, s. 365–373. Stockholm: Verbum.
- Håkanson, Ragnar, 2022, *Vi sjunger aldrig på sista versen. Den svenska kyrkokörens historia*. Visby: Wessman.
- Jarlert, Anders, 2001, *Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm: Verbum.
- Jonson, Jonas, 2014, *Jag är bara Nathan Söderblom satt till tjänst. En biografi*. Stockholm: Verbum.
- Kater, Michael H., 1997, *The Twisted Muse. Musicians and Their Music in the Third Reich*. New York: Oxford University Press.
- Kristen manlighet. *Ideal och verklighet 1930–1940*, 2008, Yvonne Maria Werner (red.). Lund: Nordic Academic Press.
- Kyle, Gunhild, 1972, *Svensk flickskola under 1800-talet*. Göteborg: Kvinnohistoriskt arkiv.
- Kyrkomusik. Ett tema med variationer*, 2012 = *Svenskt Gudstjänstliv* 87.
- Larsson, Rolf, 2013, "Sjung till Herrens ära. Sveriges Kyrkosångsförbund i historiskt perspektiv". *Med skilda tungors ljud. Körsång och gudstjänstspråk* = *Svenskt Gudstjänstliv* 88, s. 77–98.
- Lundblad, Jonas, 2022, "The 'Lutheran Style'. Aesthetics, Theology and Politics in Oskar Söhngen's Writings". *Lutheran Music Culture: Ideals and Practices*, Mattias Lundberg, Maria Schildt och Jonas Lundblad (red.), s. 239–282. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Lundblad, Jonas (beräknad publicering 2025), "Andakt och modernisering – 1800-talet och första hälften av 1900-talet som lång reformperiod". Bokmanus framtaget inom forskningsprojektet *Kyrkomusik i Sverige*.
- Lundstedt, Göran, 2008, "Vägen fram till kyrkomötets beslut att öppna prästämbetet för kvinnor". Boel Hössjer Sundman (red.) *Äntligen stod hon i predikstolen! Historiskt vägval 1958*, s. 127–139. Stockholm: Verbum.
- Moberg, Carl-Allan, 1932, *Kyrkomusikens historia*. Stockholm: Diakonistyrelsen.
- Nordenstam, Anna, 2018, "Hilma Johanna Ulrika Borelius". *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, www.skbl.se [2024-02-14].
- Prestjan, Anna, 2011, "The Man and the Clergyman. Swedish Priest Obituaries, 1905–1937". Yvonne Maria Werner (red.) *Christian Masculinity. Men and Religion in Northern Europe in the 19th and 20th Centuries*, s. 115–126. Leuven: Leuven UP.

- Rahikainen, Marjatta, 2018, "Att skaffa sig kompetens. Lärarinnor och föreståndarinnor i flickskolor i 1800-talets Sverige och Finland". *Historisk tidskrift för Finland* 103:1, s. 77–105.
- Reimers, Lennart, 1994, "Körsången". Leif Jonsson och Hans Åstrand (red.) *Musiken i Sverige 4. Konstmusik, folkmusik, populärmusik 1920–1990*, s. 81–105. Stockholm: Fischer.
- Sarja, Karin, 2008, "Jag ville vara prest'. Ida Granqvist i predikstolen 1916". Boel Hössjer Sundman (red.) *Äntligen stod hon i predikstolen! Historiskt vägval 1958*, s. 61–78. Stockholm: Verbum.
- Schänberg, Ingela, 2004, *De dubbla budskapen. Kvinnors bildning och utbildning i Sverige under 1800- och 1900-talen*. Lund: Studentlitteratur.
- Selander, Inger, 1980, "O, hur saligt att få vandra". *Motiv och symboler i den frikyrkliga sången*, diss. Stockholm: Gummesson.
- Selander, Inger, 1996, *Folkrörelsesång*. Stockholm: Sober.
- Siri Dahlquist. *Psalmförfattare, prästfru och teolog*, 2012. Vivi-Ann Grönqvist (red.). Skellefteå: Artos.
- Sjösvärd Birger, Carl, 2022, "Den katoliserande riktningen i vår kyrka". *Högkyrklig rörelse och identitet i Svenska kyrkan 1909–1946*, diss. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Sohlmans musiklexikon. Nordiskt och allmänt uppslagsverk för tonkonst, musikliv och dans*, 1948–1952, Gösta Morin, Carl-Allan Moberg och Einar Sundström (red.). Stockholm: Sohlman.
- Stenström, Hanna, 2018, "Ester Lutteman". *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, www.skbl.se [2024-02-14].
- Stoverock, Karin, 2013, *Musik in der Hitlerjugend. Organisation, Entwicklung, Kontexte*, 2 bd. Uelvesbüll: Der Andere Verlag.
- Svensk kyrkomusik 1925–1975. Utgiven till RISK:s förbundsstämma 1975 med anledning av SKSF:s 50-åriga verksamhet*. Stockholm: Riksförbundet Svensk kyrkomusik.
- Södling, Maria, 2008, "Ingen kvinna synes än. En historia om kvinnliga präster". Boel Hössjer Sundman (red.) *Äntligen stod hon i predikstolen! Historiskt vägval 1958*, s. 181–192. Stockholm: Verbum.
- Tjeder, David, 2008, "Det manliggörande tvivlet". Yvonne Maria Werner (red.) *Kristen manlighet. Ideal och verklighet 1930–1940*, s. 93–118. Lund: Nordic Academic Press.
- Tägil, Ingela, 2013, *Jenny Lind. Röstens betydelse för hennes mediala identitet. En studie av hennes konstnärskap 1838–49*. Örebro: Örebro universitet.
- Törnqvist Andersson, Gunnel, 1970, "Den kyrkliga hymnen för blandad kör a cappella i 1930-talets Sverige. Kyrkosångsförbundet och en 'ny saklighet'". Uppsala universitet: Opublicerad uppsats i musikvetenskap.
- Wejryd, Cecilia, 2005, *Svenska kyrkans syföreningar 1844–2003*. Stockholm: Verbum.
- Welter, Barbara, 1974, "The Feminization of American Religion. 1800–1860". Mary S. Hartman och Lois Banner (red.) *Clio's Consciousness Raised: New Perspectives on the History of Women*, s. 137–157. New York: Harper and Row.
- Åhlén, Carl-Gunnar, 2019 [1978], "Operasång på svenska. En studie i de svenska sångskolornas utvecklingshistoria". Digital version av essä i LP-boxen "Opera på Stockholmsoperan", <https://aahlen.se> [2024-02-14].
- Öhrström, Eva, 1999, *Elfrida Andrée. Ett levnadsöde*. Stockholm: Prisma.